

Микола ТРУБЧАНІНОВ

кандидат історичних наук, доцент
доцент кафедри української філології
та історії Навчально-наукового інституту
Міжнародних відносин ХНЕУ ім. С. Кузнеця
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-8432-478X>
(Харків, Україна)
E-mail: trubchaninov83@gmail.com

ОСНОВНІ ФАКТОРИ ТА ЕТАПИ СТВОРЕННЯ І РОЗВИТКУ ХАРКІВСЬКИХ ВИЩИХ ЖІНОЧИХ КУРСІВ ЯК ОДНОГО З ОСНОВНИХ ЦЕНТРІВ ЗАРОДЖЕННЯ ЖІНОЧОЇ ВИЩОЇ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Анотація

У статті проаналізовано основні фактори та етапи створення і розвитку Харківських вищих жіночих курсів як одного з провідних центрів формування жіночої вищої історичної освіти в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. Розкрито суспільно-політичні, соціально-економічні та культурні передумови становлення жіночої освіти, вплив гендерних ідей та освітнього руху на розширення доступу жінок до вищої школи. Особливу увагу приділено організаційній структурі курсів, ролі Харківського імператорського університету, діяльності професорсько-викладацького складу та громадських організацій у формуванні історико-філологічного факультету. Охарактеризовано систему управління, фінансування, навчальні програми та матеріально-методичну базу курсів. Доведено, що діяльність Харківських вищих жіночих курсів у 1907–1919 рр. стала важливим етапом розвитку жіночої вищої історичної освіти та заклала підґрунтя для подальшого розвитку історичної освіти в регіоні.

Актуальність визначається тим, що визначається потребою виявлення глибинних процесів зародження та розвитку жіночої вищої історичної освіти у Харкові на початку XX ст., а особливо, об'єктивного вивчення історичного досвіду розвитку історико-філологічного факультету Харківських Вищих жіночих курсів в продовж 1907-1919 років. Зародження та розвиток жіночої вищої історичної освіти в Наддніпрянської України є

невід'ємною частиною історії української освіти та етнокультури й протягом тривалого часу залишається в числі актуальних науково-історичних і науково-педагогічних проблем. Дослідження цієї проблеми має першорядне значення у вивченні проблем жіночого освітнього руху в дорадянській Україні. Останні три з половиною десятиліття українська вища школа, в тому числі жіноча вища історична освіта, знаходиться в стані кардинального реформування, обумовленого входженням національних університетів до єдиного європейського освітнього простору, змінами змісту та організації навчального процесу, відновленням недержавного сектору вищої школи, появою нових історичних спеціальностей і напрямків історичних досліджень та іншими об'єктивними процесами. Саме тому в останній час значно зросла увага вітчизняних науковців до історичного досвіду розвитку жіночої вищої історичної освіти в Харкові на початку XX ст.

Метою статті є комплексний аналіз соціально-політичних, організаційних та культурно-освітніх чинників створення і розвитку Харківських вищих жіночих курсів як одного з провідних осередків формування жіночої вищої історичної освіти в Наддніпрянській Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. У роботі ставиться завдання простежити основні етапи становлення історико-філологічного факультету, охарактеризувати систему управління, фінансування та кадрового забезпечення курсів, а також визначити роль професорсько-викладацького складу Харківського імператорського університету й громадських організацій у розвитку жіночої історичної освіти.

Джерельну базу статті становить комплекс різнотипних джерел, які умовно поділяються на кілька груп. Першу групу складають нормативно-правові акти Російської імперії у сфері освіти, зокрема розпорядження Міністерства народної освіти, статuti та правила діяльності вищих жіночих курсів. Другу групу утворюють діловодні матеріали Харківських вищих жіночих курсів і Харківського товариства взаємодопомоги працюючих жінок: протоколи засідань педагогічної ради й правління, звіти, навчальні плани та програми, фінансові документи. Третю групу становлять мемуарні джерела, публікації сучасників і наукові праці викладачів та діячів, пов'язаних із діяльністю курсів. Важливе місце посідають також узагальнюючі історико-педагогічні дослідження, що дозволяють осмислити розвиток жіночої вищої історичної освіти в загальноукраїнському та загальноімперському контексті.

Формування в Наддніпрянській Україні основних рис жіночої вищої освіти, в тому числі й жіночої вищої історичної освіти, відбувалося з середини XIX ст. й до початку XIX

ст. Початок кардинального реформування жіночої освіти в середині XIX ст., розвиток жіночої емансипації та жіночого освітянського руху, розширення мережі жіночих навчальних закладів були продиктовані суспільно-політичним рухом 1850-х рр., у яке включилося широке коло українського суспільства, в тому числі й в Харківській губернії. Боротьба українських жінок за громадянські права перепліталася з боротьбою за право на вищу освіту [1].

Українська жіноча освіта із середини XIX ст. перебувало в центрі соціально-політичних, соціально-економічних і культурних реформ, які відбувалися в країні. Жіноча школа відбивала не тільки прогресивні тенденції, але й містила в собі основні явища тодішньої української дійсності. Починаючи з 1860-х років, в умовах модернізації Російської імперії, українські жінки вимагали собі право на вищу освіту, тому числі й вищу історичну освіту, громадськість і педагогічне співтовариство підтримували їхнє прагнення. Прагнення жінок до отримання вищої освіти, тому числі й вищої історичної освіти, стало цілком виразно виявилось в тому, що в університетських аудиторіях з'явилися вільні слухачки [2]. Але вже незабаром допуск жінок до вищої освіти був припинений. Перемогла та частина російського чиновництва, яка вважала, що вища освіта для жінок не тільки не є обов'язковою, але й є шкідливою [3]. Однак українські жінки не мали наміру були здаватися. Адже тільки вища освіта могла дати їм вірний шматок хліба, незалежність і можливість брати участь у громадському житті. Завдяки старанням й ініціативі приватних осіб в 1890-х роках в Петербурзі та інших університетських місцях стали відкриватися приватні гімназії, у програми яких включалися предмети, що викладалися в чоловічих гімназіях, і куди запрошувалися гідні вчителі [4].

Суспільний рух на захист жіночої вищої освіти підштовхнув російський уряд до того, щоб дозволити засновувати в країні вищі навчальні заклади для жінок. Остання третина XIX – початок XIX ст. став періодом коли жіноча вища освіта, в тому числі й жіноча вища історична освіта, почала оформлятися в досить самостійну, але ще досить слабо розвинену структуру, до того ж відособлену від загальної відкритої державної освітньої системи. Згодом ця відособленість буде переборюватися. Система жіночих освітніх установ в цей період була представлена закритими становими вищими навчальними закладами і мережею приватних вищих навчальних закладів. Проте, невдовзі повсюдно в Російській імперії розпочався розвиток жіночої вищої історичної освіти. Зокрема, 1870-і

роки ознаменувалися відкриттям Вищих жіночих курсів спочатку в Москві, а потім у Казані, Києві, Петербурзі, Харкові та інших містах Російської імперії [5].

Важливим кроком в розвитку жіночої вищої історичної освіти в Російській імперії стало заснування 20 вересня 1878 року С.-Петербурзьких Вищих жіночих курсів – Бестужевських курсів, які склалися з трьох відділень: словесно-історичного, фізико-математичного (природничого) і математичного. Після свого заснування вони довго юридично не прирівнювалися до державного університету, незважаючи на те, що їхні професори були ті ж і програми нічим не відрізнялися від університетських. Зі співчуття до курсисток деякі професори читали лекції безоплатно, серед них Сеченов, Бекетов, Лесгафт, сам Бестужев-Рюмін, що очолив курси. На курсах викладали також професори Петербурзького університету: О.М. Бутлеров, О.М. Веселовський, М.І. Карєєв, Д.І. Менделєєв, Є.В. Тарле та інші. Навчання велося по традиційній для університетів курсовій системі з обов'язковою здачею перекладних іспитів у кінці навчального року [6].

Історичний досвід розвитку вищої історичної освіти в центральних регіонах Російської імперії дав чудові сходи на слобожанському ґрунті. Початок розвитку вищої історичної освіти в Харкові був пов'язаний з діяльністю тут Вищих жіночих курсів Товариства взаємодопомоги трудящих жінок (далі – Харківських вищих жіночих курсів). Завдяки впливу Харківського імператорського університету, на Харківських вищих жіночих курсів була закладена база для розвитку класичної університетської історичної освіти. Професори-історики Харківського імператорського університету зіграли основну роль у становленні європейської моделі жіночої історичного освіти, яка в результаті зложилася в Наддніпрянській Україні й заклала основу для розвитку вищої історичної освіти в наступні роки. Вони створили всі організаційні й інтелектуальні умови для розвитку в Україні вищої жіночої історичного освіти [7].

Історія створення цих Вищих жіночих курсів в Харкові на початку ХХ ст. була тісно пов'язана з діяльністю Харківського Товариства взаємодопомоги працюючих жінок (далі Товариство). Ця громадська організація мала за мету різнобічну допомогу жінкам, у тому числі й сприяння здобуття ними вищої історичної освіти. У січні 1904 р. на засіданні правління Товариства було вирішено відкрити для тих своїх членів, які мріяли стати вчителями шкіл та домашніми вихователями, педагогічний навчальний заклад на зразок Київських, Петербурзьких (Бестужевських), Московських або Казанських вищих жіночих курсів що функціонували в Російській імперії ще з 70-х рр. ХІХ ст. На цьому ж засіданні

правління була вибрана спеціальна організаційна комісія, в завдання якої входила підготовча робота по створенню Харківських Вищих жіночих курсів [8]. Роботу організаційної комісії очолила О.Я. Єфименко – в майбутньому викладачка Петербурзьких вищих жіночих курсів, почесний доктор російської історії, якій вдалося залучити до роботи по створенню курсів Харківського губернатора К.С. Старинкевича, міського голову О.К. Погорєлова та голову губернської земської управи В.Г. Колокольцева. Спільними зусиллями був розроблений проект статуту Харківських Вищих жіночих курсів, почався збір необхідних коштів, було підібрано приміщення для проведення учбових занять [9].

Восени 1906 р. Організаційна комісія Товариства розробила і направила в МНО прохання про відкриття при Товаристві вищого педагогічного навчального закладу у вигляді вищих жіночих курсів. Це прохання було всіляко підтримано попечителем Харківського навчального округу С.О. Раєвським [10]. Відповідь із Санкт-Петербурга надійшла навесні 1907 р. У ній зазначалося, що відповідно до «Найвищого розпорядження» від 3 грудня 1905 р. Міністерство народної освіти надало Харківському товариству взаємодопомоги працюючих жінок дозвіл на заснування вищих жіночих курсів та відкриття навчального процесу у 1907–1908 навчальному році. Документом передбачалося функціонування трьох факультетів: історико-філологічного, фізико-математичного та юридичного. Контингент слухачок формувався без установлених кількісних обмежень і визначався організаційними та фінансовими можливостями засновників. Початковий термін навчання було встановлено тривалістю три роки [11]. Харківські вищі жіночі курси створювалися як недержавний, громадський заклад освіти, що зумовило відсутність державного фінансування. Їх діяльність ґрунтувалася на принципах повної фінансової самостійності та самозабезпечення. Основними джерелами надходжень були кошти Харківського товариства взаємодопомоги працюючих жінок, плата слухачок за навчання, а також приватні пожертви й меценатська підтримка.[12].

Зразу після отримання міністерського дозволу керівництво Харківського Товариства взаємодопомоги працюючих жінок розгорнуло активну роботу по зібранню необхідних коштів, добору і обладнанню навчальних приміщень, укладанню договору на читання лекцій з професорами та приват-доцентами університету, проведенню першого набору слухачок та ін. Більшість із цих досить складних проблем вдалося успішно вирішити уже до вересня 1907 р. [13]. Перші збори педагогічної ради курсів відбулися 8 березня. На них

було обрано виконавчий орган курсів – Правління Харківських Вищих жіночих курсів; а також остаточно погоджені і затверджені всі навчальні плани і програми на двох факультетах, з яких склалися курси: історико-філологічному і фізико-математичному [14].

Уся робота історико-філологічного факультету регламентувалася Статутом Харківських Вищих жіночих курсів, котрий був затверджений в МНО і давав можливість на засадах автономії та широкої самостійності раціонально організувати навчальну, наукову і адміністративну діяльність. У відповідності з статутом найбільші повноваження на факультеті надавались педагогічній раді факультету або, як її ще називали, раді професорів, до складу якої входили всі професори, приват-доценти, лектори та старші асистенти, які працювали на факультеті. Рада факультету затверджувала всі учбові плани та програми і при необхідності вносила в них зміни, визначала порядок проведення іспитів, призначала стипендії, затверджувала статuti наукових гуртків і товариств які створювалися на факультеті, обговорювала та затверджувала розклад учбових занять [15].

Виконавчим органом Харківських Вищих жіночих курсів було правління, до складу якого входило 9 чоловік: голова правління), декани факультетів, секретар педагогічної ради, голова опікунського комітету, скарбничий курсів і три представники від Товариства. За 12 років існування Харківських Вищих жіночих курсів до складу їх правління входили такі відомі на Харківщині діячі як професори І.В. Нетушил, О.М. Анциферов, М.М. Салтиков, І.П. Осипів, а від Товариства та опікунського комітету - О.І. Арнольдї, О.М. Десятова, І.М. Десятов, А.Т. Моштакoва та ін. [16]. У цілому, варто визнати позитивний вплив на розвиток Харківських Вищих жіночих історичного досвіду Харківського імператорського університету, його історико-культурних традицій, діяльності його професорсько-викладацького корпусу [17].

Головні питання, що входили в коло зобов'язань правління, вирішувались колегіальне, але основну відповідальність за їх виконання ніс голова правління, або як його частіше називали директор курсів, і декани. Першим директором Харківських Вищих жіночих курсів став доктор класичної філології, ординарний професор, чех за походженням І.В. Нетушил. Ще до свого обрання директором ХВЖК він накопив досить великий досвід адміністративної роботи – з 1886 р. був секретарем історично-філологічного факультету університету, членом ради попечителя Харківського учбового округу, а в 1906 – 1912 рр. – проректором Харківського університету [18]. Свою посаду

І.В. Нетушил займав до 1912 р., коли був назначений ректором Харківського університету, але і після цього він продовжував викладати на ХВЖК класичну філологію аж до 1919 р. Наступним директором жіночих курсів після І.В. Нетушила було обрано видатного економіста і статистика О.М. Анциферова, а після його – філолога С.М. Кульбакіна [19].

Першим деканом історико-філологічного факультету Харківських Вищих жіночих курсів було обрано доктора слов'янської філології, ординарного професора С. М. Кульбакіна, який був серед активних фундаторів ХВЖК і працював на них з самого першого дня. С. М. Кульбакін був видатним вченим, педагогом і адміністратором. Після того, як в 1912 р. С.М. Кульбакін став директором Харківських Вищих жіночих курсів замість О.М. Анциферова, на посаду декана історико-філологічного факультету на засіданні педагогічній ради курсів було обрано магістра російської історії, ординарного професора В. І. Саву. Він пропрацював деканом факультету всього декілька місяців і 23 травня замість нього було обрано магістра історії всесвітньої літератури, екстраординарного професора С. В. Соловйова. З грудня 1913 до грудня 1914 р. посаду декана історико-філологічного факультету займав магістр теорії і історії мистецтв, екстраординарний професор Ф. І. Шміт, а з грудня 1914 р. – доктор порівняльного мовознавства, ординарний професор І. М. Ендзелін. Через рік, 11 грудня 1915 р., на засіданні педагогічній ради курсів деканом факультету було знов обрано проф. Ф.І. Шміта, який займав цю посаду до кінця перебування факультету у складі Харківських вищих жіночих курсів [20].

На допомогу деканату історико-філологічного факультету в рішенні численних господарських проблем, а також для забезпечення його стабільного фінансування та для надання матеріальної та іншої допомоги слухачкам в березні 1909 р було створено «Опікунський комітет з потреб Харківських вищих жіночих курсів». Безпосередню участь у створенні комітету прийняли такі видні громадянські та науково-педагогічні діячі Харківщини як Д.І. Багалій, О.М. Анциферов і К.П. Анциферова, С.М. Кульбакін, О.А. Альбіцький, О.І Кошелеві, М.І. Троїцький, В.П. Горєв, С.К. Лазарєва ін. [48, с. 61-68]. Найбільш вагомий внесок в створення опікунського комітету зробив С.О. Раєвський, який починаючи з 1885 р. був інспектором, а згодом попечителем Харківського навчального округу. У 1869 р. С.О. Раєвський став одним з фундаторів Харківського товариства розповсюдження в народі грамотності. За його сприянням у місті було відкрите Харківське художнє училище, а в 1909 р. спільно зі своєю дружиною М.Д. Раєвською-Івановою став

одним з головних фундаторів опікунського комітету курсів. Установи та закладу Відомства установ, соціальних та благодійних відомств Російської імперії не були державними в точному змісті слова. Їхні службовці одержали право носити особливі цивільні мундири винятково заради посилення престижу добродійної діяльності[21].

Виконавчим органом опікунського комітету було правління, яке складалося з 12 членів комітету й обиралося на його загальних зборах строком на 3 роки. Роботу правління незмінно очолювала відома в Харківській губернії громадська діячка Ю.О. Харіна. У різні роки до його складу входили такі послідовні прихильники жіночої педагогічної освіти, як І.В. Веретеніков, М.О. Воронецький, М.Д. Раєвська, В.О. Мойсеєнко, С.П. Погорілко, О.І. Фетіна, М.Ф. Сумцов та ін. Отже, загальна структура курсів та система і форми управління, на яких будувалася діяльність історико-філологічного факультету, характеризувалися значним рівнем внутрішньої демократії і самостійності [20].

Правила для вступу на історико-філологічний факультет Харківських вищих жіночих курсів були розроблені радою професорів в відповідності з загальноросійськими університетськими правилами і передбачали, що для вступу на факультет претенденткам потрібно було подати особисту заяву та свідоцтво про закінчення повного курсу середнього жіночого учбового закладу. Ті, хто його не мав, повинні були складати вступні іспити. Усі вступаючі повинні були також надати свідоцтво про політичну благонадійність з місцевої поліції, а особи, яким не виповнився 21 рік, ще й письмовий дозвіл батьків чи опікунів. Вартість навчання становила 80 крб. щорічно. На той час така сума була досить звичайною для вищих навчальних закладів, в тому числі і для державних, де обов'язкова плата за навчання існувала ще з 1817 р. Безкоштовно у них навчалося у середньому тільки близько десятої частини студентів. Так, для прикладу, на історико-філологічному факультеті Харківського імператорського університету в 1907 – 1908 навч. році плата за навчання складала 100 крб.

Відкриття історико-філологічного факультету стало важливою подією в культурному і суспільному житті Харківщини, тому що з цього часу жінки отримали вільний доступ до вищої історичної освіти. Але, досвід уже першого року існування історико-філологічного факультету зумовив деякі доцільні зміни в його структурі та у формах діяльності. В 1908 р. факультет був поділений на історичне та словесне відділення. Навчання вирішено було проводити у першу половину дня, а вечірні заняття збереглися тільки для курсисток

першого набору. Брак коштів змусив педагогічну раду збільшити плату за навчання з 80 до 100 карбованців [15].

З переїздом восени 1914 р. в нове учбове приміщення з великими аудиторіями і світлими кабінетами, історико-філологічний факультет вищих жіночих курси вступив у більш стабільних етап свого розвитку. Тягар обладнання в основному ліг на плечі викладачів і самих курсисток, котрі взяли безпосередню участь у створенні матеріальної бази свого факультету. Але оснащення факультету необхідним учбово-допоміжним обладнанням, підручниками та методичною літературою затяглося через брак коштів майже на рік. Слухачкам деякий час ще доводилося користуватися книгами, картами та таблицями, запозиченими в інших учбових закладах чи у приватних осіб.

З часом історико-філологічний факультет міцно освоївся у своєму новому приміщенні. Уже до кінця 1914 р. тут було обладнані спеціальні кабінети, зібрано велику бібліотеку і відкрито читальний зал. Подібна тенденція вдосконалення матеріально-методичної бази факультету зберігалась і надалі. В результаті матеріальна і методична забезпеченість учбового процесу на факультеті, особливо у 1915-1919 рр., уже мало чим поступалася місцевому, найстарішому в Україні, державному університету. Це дозволило слухачкам досить активно займатися не тільки учбовою, але й науковою діяльністю.

Висновок. Після створення в своєму подальшому розвитку історико-філологічний факультет Харківських вищих педагогічних курсів пройшов кілька етапів. Поступово збагачувалась його матеріальна база, удосконалювалась організація управління та системи фінансування, розвивались різноманітні освітньо-виховні традиції. Саме тому діяльність історико-філологічного факультету Харківських Вищих жіночих курсів у 1907-1919 рр. цілком закономірно розглядається дослідниками історії вищої освіти як важливий етап в історії сучасного історичного факультету Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди.

Харківські вищі жіночі курси стали одним із провідних осередків формування жіночої вищої історичної освіти в Україні, поєднавши європейські університетські традиції з локальними освітніми ініціативами. Визначальний вплив на їх організацію та зміст навчання справила діяльність Харківського імператорського університету, професорсько-викладацький склад якого забезпечив високий науковий рівень підготовки слухачок, наближений до університетських стандартів. Накопичений досвід організації навчального процесу, наукової роботи та управління зберігає свою наукову й історико-педагогічну

цінність і сьогодні, виступаючи важливою складовою освітньої спадщини Харківщини та України загалом.

Список використаних джерел:

1. *Статистический временник Российской империи*. (1914). СПб.: Типография Министерства внутренних дел.
2. *Обозрение преподавания предметов по историко-филологическому факультету на 1917–1918 гг.* (1917). Харьков: Типография университета.
3. Бемерт, К. В. (1913). *Университетское образование женщин*. СПб.: Типография П. П. Меркулева.
4. *Харьковское Общество вспоможения бывшим курсисткам. Отчет за 1916 год*. (1917). Харьков: Типография земской управы.
5. Некрасова, Е. С. (1916). *Из прошлого женских курсов*. М.: Типография А. А. Карцева.
6. Дементьев, И. П. (1969). *3 історії Харківського Державного педагогічного інституту*. Харків: Видавництво «Основа».
7. Ганелин, Ш. И. (1976). *Очерки истории высшей школы*. М.: Педагогика.
8. *Ежегодник образования за 1912–1914 гг.* (1915). СПб.: Типография «Якорь».
9. Шохоль, К. Р. (1910). *Высшее женское образование в России*. СПб.: Типография П. П. Меркулева.
10. *Правила для приема на Харьковские Высшие женские курсы*. (1916). Харьков: Типография полициймейстера.
11. Пономарёва, В. В., & Хорошилова, Л. Б. (2007). *Русское женское образование в начале XX в.: Приобретения и потери*. М.: Вавилон.
12. Москалева, М. Ю. (1997). *К вопросу о концепции женского образования в России во второй половине XIX – начале XX века*. Белгород: Глобус.
13. *Материалы для истории украинской литературы и народного образования*. (1916). Харьков: Типография университета.
14. *Отчет о деятельности Харьковских Высших женских курсов, учрежденных Обществом взаимопомощи трудящихся женщин за 1915 год*. (1916). Харьков: Типография губернского земства.

15. *Программа для поступления на Харьковские Высшие женские курсы.* (1917). Харьков: Типография губернского земства.
16. *Справочный листок Харьковских высших женских курсов.* (1916). Харьков: Типография университета.
17. *История образования на Харьковщине: Сборник документов и материалов.* (1986). Харьков: Прапор.
18. *Доклад в Харьковскую губернскую земскую управу.* (1911). Харьков: Типография губернского правления.
19. Головченко, А. П. (1922). К вопросу об изучении образования. *Путь просвещения*, (7–8), 116–120.
20. *Труды Всероссийского съезда по образованию женщин, организованного Российской лигой равноправия женщин.* (1914). СПб.: Типография Мамонтова.
21. Москальова, А. О., & Трубочанінов, М. А. (2024). Доброчинна та освітня діяльність відомства установ імператриці Марії на Харківщині (на прикладі Харківського інституту шляхетних дівчат). У *Краєзнавство і учитель – 2024: Матеріали міжнародної наукової конференції* (с. 66). Харків: Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. Вилучено з: <https://zenodo.org/records/13294575>